TÜRKİYE YÜZYILI

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI

TİKA YTB TÜRKSOY

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Anısına Türk Dünyasının Ortak Mirası

In Memory of the 100th Anniversary of the Republic of Türkiye Common Heritage of the Turkic World

II. ULUSLARARASI TÜRKİYAT KONGRESİ BİLDİRİ TAM METİN KİTABI

II. INTERNATIONAL TURCOLOGY CONGRESS BOOK OF FULL TEXT PROCEEDINGS

29-31 EKİM

2023

Yüzyüze | Çevrimiçi

Tel/Phone: + 90 376 218 95 73 Fax: + 90 376 218 95 74 E-posta/E-mail: turkiyat@karatekin.edu.tr İnternet Adresi: turkiyat.karatekin.edu.tr

II. ULUSLARARASI TÜRKİYAT KONGRESİ

II. INTERNATIONAL TURKOLOGY CONGRESS

Bildiri Tam Metin Kitabı
Book of Full Text Proceedings

Çankırı 29-31 Ekim/ October 2023

ISBN: 978-625-98655-0-8

ÇANKIRI
2023

TÜRK MÜFESSİR DAHHÂK B. MÜZÂHİM VE TEFSİR-U DAHHÂK

Yahya ARSLAN

Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Çankırı/ TÜRKİYE, yahyaarslan@karatekin.edu.tr

Özet

Orta Asya Türk İslâm Medeniyeti, İslam'a büyük katkıları olan bir medeniyettir. Bu medeniyetin oluşmasına Mâverâünnehir bölgesinde bulunan Semerkant, Buhara, Horasan, Rey ve Belh gibi birçok şehir öncülük etmiştir. Bu şehirler İslam Medeniyeti'nin gelişmesine katkı sağlayan büyük âlimler yetiştirmiştir. İslam'ın yayılmasında ve gönüllerde inkişaf etmesinde önemli bir role sahip olan bu âlimlerden birisi de Dahhâk b. Müzâhim'dir (ö. 105/723). Tam adı Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî'dir. Horasan'ın meşhur âlimlerinden olan Dahhâk, aynı zamanda tâbiînden olup müfessirlerin birinci tabakasındandır. Dahhâk, sahabenin birçoklarından rivayette bulunmuştur. Daha sonra gelen birçok âlim de ondan rivayette bulunmuştur. İlme, eğitime çok değer veren, âbid ve zâhid olan Dahhâk, tefsir sahasında büyük bir şöhrete sahiptir. Süfyân-ı Sevrî'nin, tefsiri Mücâhid, İkrime, Saîd b. Cübeyr ve Dahhâk'tan öğrenin dediği dört önemli müfessirden birisidir. Onun, Tefsiru Dahhâk adında iki ciltlik bir tefsiri bulunmaktadır. Böylesine önemli bir âlimin tefsirinin özellikleri, metodu, âyetleri açıklama şekli gibi hususlarda bir çalışmanın bulunmaması bizi bu tefsiri inceleme ve tanıtmaya yönlendirmiştir. Bu bildiride, hayatı hakkında iki-üç sayfayı geçmeyecek kadar bilgi bulunan, tefsiri hakkında ise çalışma yapılmayan Dahhâk'ın hayatını ve tefsirinin tanıtımını yapmak amaçlanmaktadır. Bu amacımızı gerçekleştirmek için ise metot olarak Tefsiru Dahhâk odak nokta seçilecek, bu tefsir, tefsir ilmi kurallarına göre taranacaktır. Çalışmamız kapsam bakımından, Dahhâk hakkında tanıtıcı bilgileri ve tefsirinin tanıtımını içerecektir. Bu bağlamda tefsirin içeriği, metodu, kimlerden rivayette bulunduğu, Kur'an ilimlerine yaklaşımı ve âyetleri izah biçimi gibi hususlar değerlendirilecektir. Neticede tâbiînin değerli âlimlerinden olan Türk asıllı Dahhâk b. Müzâhim ve tefsirinin önemi dikkatlere sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Dahhâk b. Müzâhim, Tefsiru Dahhâk, Türk İslam medeniyeti.

Abstract

Central Asian Turkish Islamic Civilisation is a civilisation that has made great contributions to Islam. Many cities in the Mâverâünnehir region such as Samarkand, Buhara, Horasan, Rey and Belh pioneered the formation of this civilisation. These cities have raised great scholars who contributed to the development of Islamic Civilisation. One of these scholars, who had an important role in the spread of Islam and its development in the hearts, was Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723). His full name is Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî. Dahhâk, who highly valued knowledge and education and was a âbid and zâhid, had a great reputation in the field of tafsir. He is one of the four important commentators whom Süfyân-ı Sevrî said to learn tafsīr from Mücâhid, İkrime, Saîd b. Cübeyr ve Dahhâk. He has a two-volume tafsir called Tafsiru Dahhâk. The lack of a study on the characteristics of such an important scholar's tafsir, his method, and the way he explained the verses has led us to examine and introduce this tafsir. In this paper, it is aimed to briefly introduce the life and especially the tafsir of Dahhâk, about whose life there is not more than two-three pages of information and whose tafsir has not been studied. In order to realise this aim, Tefsiru Dahhâk will be chosen as the focal point Our study will include introductory information about Dahhâk and the introduction of his tafsīr. In this context, issues such as the content of the tafsir, its methodology, from whom it was narrated, its approach to Qur'anic sciences and the way it explains the verses will be evaluated. As a result,

the importance of the Turkish orijin Dahhâk b. Müzâhim, one of the valuable scholars of the tābiîn, and his tafsir will be presented to the attention.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Dahhâk b. Müzâhim, Tafsiru Dahhâk, Turkish Islamic civilisation.

Giriş

İslam Medeniyeti'nin temeli, miladi 610 yılında Hz. Peygamber'e (s.a.v.) gelen ilk vahiyle atılmıştır. İlk vahiyden sonra peş peşe gelen âyetler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şahsında İslam Medeniyeti'ni ilmek ilmek örmüştür. Mekke'de doğan İslam Medeniyeti, 12 yıllık Mekke döneminden sonra hicretle birlikte Medine'ye geçmiş, orada yine Hz. Peygamber'in önderliğinde büyüyerek hale hale genişlemiş ve kısa sürede tüm dünyaya yayılmıştır.

Arap Yarımadası'nda doğan İslam Medeniyeti, kalbini kendisine açanları kucaklamış ve onları İslam'ın nuruyla nurlandırmıştır. İslam'ın bu nurundan istifade eden milletlerden birisi de hiç şüphesiz Türkler olmuştur. İslam'ın ve İslam Medeniyeti'nin asırlar boyunca bayraktarlığını yapacak olan bu necip millet, miladi 751 yılında Talas Savaşı'nda İslam ve Müslümanlar ile tanışmıştır. Bu tanışıklıktan sonra fıtratını bulan ve özüne dönen Türkler, İslam'dan beslenerek adım attıkları ve yurt edindikleri her yeri Müslümanlıkla yoğurmuşlardır.

Türklerin Müslümanlıkla yoğurdukları bölgelerden birisi de Mâverâünnehir'dir. Türklerin İslam ile şereflenmesinden sonra bu bölge İslam Medeniyeti'ne büyük katkılar sunmuştur.[1] Mâverâünnehir, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan bölgeye denilmektedir.[2] Bu bölge İslam'a büyük hizmetlerde bulunacak ve dirayetli âlimler yetiştirecek olan Buhara, Semerkant, Taşkent, Bişkek, Fergana, Nesef, Tirmiz, Fârâb ve Horasan gibi birçok önemli şehirlerden oluşmaktadır.[3]

Türk İslam Medeniyeti'nin beşiği sayılabilecek Mâverâünnehir, bünyesindeki birbirinden kıymetli şehirlerde çok değerli âlimler yetiştirmiştir. İslam'a ve İslam Medeniyeti'ne, hatta dünya medeniyetine büyük katkılar sunacak olan bu âlimler, bulundukları bölgelerin ihya ve imarıyla sınırlı kalmamışlar, sınırlarının ötesine, dünyanın dört bir tarafına nam salmışlardır. Buhârî, Dârimi, Mâturîdî, Ebü'l-Leys es-Semerkandî ve Dahhâk b. Müzâhim bu âlimlerden sadece birkaçıdır.[4]

Birçok halka ve dine ev sahipliği yapan Mâverâünnehir, Dahhâk b. Müzâhim gibi büyük şahsiyetler sayesinde İslam hamuruyla yoğrulmuş ve kısa zamanda Allah'ın boyasıyla boyanmıştır. Bölge bu kadar önemli ve İslam Medeniyeti'nin Orta Asya'daki beşiği olunca biz de bu tebliğimizde bölgenin önemli şahsiyetlerinden Dahhâk b. Müzâhim'i ve en önemli eserlerinden birisi olan Tefsiru Dahhâk'ı sunmayı uygun bulduk.

Birçok ilim alanında önemli bir âlim olan Dahhâk b. Müzâhim, özellikle tefsir ilminde temel kaynak konumundadır. Horasan'ın meşhur âlimlerinden olan Dahhâk, aynı zamanda tâbiînden olup müfessirlerin birinci tabakasındandır. Dahhâk, sahabenin birçoklarından rivayette bulunmuştur. Daha sonra gelen birçok âlim de ondan rivayette bulunmuştur. İlme, eğitime çok değer veren, âbid ve zâhid olan Dahhâk, tefsir sahasında büyük bir şöhrete sahiptir. Hal böyle olunca bu tebliğde Dahhâk b.

[1] Yasin Yılmaz, "İslâm Medeniyetinin Ortaya Çıkışı, Temel Özellikleri ve Gerilemesiyle İlgili Bir Değerlendirme", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (2021), 598.
[2] Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/177.
[3] Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/177.
[4] Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/178.

Müzâhim'i ve birçok müfessire kaynaklık eden, aynı zamanda ilk dönem tefsirlerinden olan tefsir eserini tanıtmayı amaçladık.

Bu amacımızı gerçekleştirmek için ise metot olarak Tefsiru Dahhâk odak nokta seçilecek, bu tefsir, tefsir ilmi kurallarına göre taranacaktır. Çalışmamız kapsam bakımından, Dahhâk hakkında tanıtıcı bilgileri ve tefsirinin tanıtımını içerecektir. Bu bağlamda tefsirin içeriği, metodu, kimlerden rivayette bulunduğu, Kur'an ilimlerine yaklaşımı ve âyetleri izah biçimi gibi hususlar değerlendirilecektir. Neticede tâbiînin değerli âlimlerinden olan Türk asıllı Dahhâk b. Müzâhim ve tefsirinin önemi dikkatlere sunulacaktır.

Bu kadar önemli bir âlimin hayatı ve eserleri hakkında yeterince çalışma olmaması üzücü bir durumdur. Hayatı hakkında Ömer Nasuhi Bilmen[5] ve Muhammed Eroğlu[6] kısa bir bilgi sunmuşlardır. Tefsiri hususunda ise Muhammed Şükrü Ahmed ez-Zaviye'nin yaptığı bir tahkik bulunmaktadır.[7] Bizim elimizde de bu tahkikli tefsir mevcuttur. Yapacağımız bu çalışmada ilgili tahkikten istifade edilecektir. Bu tebliğimizde sahabeden beslenerek birçok alimin yetişmesine vesile olan Dahhâk b. Müzâhim'i ve Tefsiru Dahhâk'ı tanıtmak suretiyle alana katkı sağlamayı umut etmekteyiz.

1. Dahhâk b. Müzâhim

Bu başlık altında Dahhâk b. Müzâhim'in doğum tarihi ve yeri, ismi, hangi zamanda yaşadığı, yaptığı ilim yolculukları, hocaları, öğrencileri, vefatı ve kendi hususiyetleri gibi birtakım bilgiler sunulacaktır.

1.1. İsmi

Dahhâk b. Müzâhim diye meşhur olan bu kudretli âlimin tam adı Ebü'l-Kâsım (Ebu Muhammed) Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî'dir.[8] Anlatıldığına göre, genelde dokuz aylık doğan diğer insanlardan farklı olarak annesinin karnında iki sene kalmıştır. Doğduğunda ise iki dişi bile çıkmıştır. Bu yüzden kendisinden kaynaklı tecrübeye dayanarak bir bebeğin anne karnında iki sene kalabileceğini savunmuştur. Diğer yandan doğduğunda güldüğü için annesi kendisine çok gülen anlamında Dahhâk ismini vermiştir.[9] Ebü'l-Kâsım veya Ebu Muhammed ise künyesidir.[10]

1.2. Doğum ve Ölüm Tarihi

Dahhâk b. Müzâhim'in doğum tarihi hakkında net bir bilgi söz konusu değildir. Ancak Dahhâk kendisinden bahsederken ibn-i semânîn yani 80'in oğlu olduğundan, vücudunun çok güçlü ve dayanıklı olduğundan ve bir bineğe ihtiyacının bulunmadığından bahsetmektedir.[11] O zaman 80 veya sekseni biraz geçkin bir yaşta vefat etmiş olma ihtimali yüksektir. Ölüm tarihi hakkında hicri 102, 105

[5] Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 1/274-276.
[6] Muhammed Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/410-411.
[7] Ebü'l-Kâsım Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk, thk. Muhammed Şükrü Ahmed ez-Zaviye* (Kahire: Daru's-Selam, 1999).
[8] Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r Risale, 1982), 13/291; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalani, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hindistan: Matbaatü Dairati'l Maarifi'n Nizamiye, 1908), 4/453; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/274; Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", 8/410.
[9] Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/274; Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", 8/410.
[10] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Tarihü't-Taberi* (Mısır: Daru Maarif, 1967), 11/683.
[11] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 13/297; Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 1/45.

ve 106 tarihleri zikredilmektedir.[12] Genel kabul gören 105/723 tarihini esas aldığımızda doğum tarihini ölüm tarihine kıyasla tahmin etmek de mümkündür. Bu durumda 105'te vefat eden Dahhâk, 80 veya küsür yaşında vefat ettiğine göre hicri 20'li yıllarda doğmuştur diyebiliriz. Vefatıyla ilgili ileri sürülen diğer tarihleri de göz önünde bulundurduğumuzda doğumu hicri 20'li yıllara denk gelmektedir. Neticede ekseri ulemanın kabul ettiği 105 tarihinde vefat ettiğini esas aldığımızda ve hesabı da hicri yıla göre yaptığımızda 20/641 yılında doğduğunu söylememiz mümkündür. 723 ile 641'in farkına baktığımızda 82 çıkmaktadır. Böylece 82 yaşında vefat ettiğini de söylememiz mümkündür.

Ölümüyle ilgili çok acı bir husus da Dahhâk, Haccâc'ın korkusu ve zulümleri sebebiyle Belh şehrine kaçmıştır. Ancak orada yakalanarak zindana atılmış ve zindanda vefat etmiştir. Vefatından önce kardeşine vasiyette bulunarak zulümleri sebebiyle emirin, cenazesine katılmamasını, namazını kendisinin kıldırmasını da vasiyet etmiştir.[13]

1.3. Doğum Yeri ve Ailesi

Dahhâk b. Müzâhim ilim yolculukları sebebiyle farklı şehirlerde yaşadığı için doğum yeri hakkında da farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Önemli ilim merkezleri olan Küfe, Rey, Horasan, Semerkant ve Belh gibi şehirlerde bulunan Dahhâk, genel kabule göre bu şehirler içerisinden Horasan'da dünyaya gelmiştir. Diğer şehirlerde ise ilim öğrenmek kastı ile bulunmuştur. İsminde hem Horasânî hem de Belhî'ye nispet edilmesi de Horasan'da doğduğunu göstermektedir.[14] O dönemde Belh Horasan'a dahildir. Dolayısıyla Dahhâk Horasan'da doğmuştur.

Dahhâk b. Müzâhim'in ailesine baktığımızda babasının soylu ve savaşçı bir Türk ailesine mensup olduğunu görmekteyiz. Zorluk ve sıkıntı veren anlamına gelen Müzâhim ismi savaşçı yapılarını göstermekte olup bu görüşü desteklemektedir.[15] Dahhâk'ın Muhammed ve Müslim adında iki kardeşi bulunmakta olup Muhammed de kendisi gibi âlim bir zattır. Müslim hakkında ise fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu iki kardeşi anneleriyle birlikte Küfe'de yaşamışlardır.[16]

1.4. İlim Yolculukları

Horasan'da doğan Dahhâk b. Müzâhim, temel eğitimlerini buralarda aldıktan sonra ilmini arttırmak üzere birçok ilim şehrine yolculukta bulunmuştur. Aslında ilim öğrenmenin cilvelerinden birisi belki de en önemlisi ilim taliplilerinin ilmin merkezi olan şehirlere ve ulemanın huzuruna yolculuklarda bulunmasıdır. Dahhâk b. Müzâhim de Horasan'da ve Belh'te temel eğitimlerini aldıktan sonra Merv, Buhara, Semerkant ve Nisabur gibi şehirlere seyahatlerde bulunmuştur. Dahhâk bu şehirlerde uzun müddet kalmış ve ilim öğrenmiştir. O, ilmini ikmale erdirdikten sonra da bu şehirlerde talebeler okutmuştur. Bu şehirlere yaptığı ilim yolculukları ve buralarda okuttuğu dersler onun büyük bir alim, tefsirde kudretli bir imam olduğunu da göstermektedir.[17]

[12] Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalani, *Takrîbü't-tehzîb* (Suriye: Daru Reşit, 1986), 280; İbn Hacer el-Askalani, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4/454; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/274; Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 1/77; Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", 8/411.

[13] Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/276; Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya Türk İslâm Medeniyeti Tefsir ve Hadis İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri: Tefsir ve Hadis İlminin Türk Asıllı İlk Öncüleri* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2016), 192.

[14] Kitapçı, *Tefsir ve Hadis İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, 190; Girîdî Sırrı Paşa, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, ed. İrfan Kara (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2021), 21.

[15] Kitapçı, *Tefsir ve Hadis İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, 190.

[16] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 13/291; Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 1/46.

[17] Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 1/47.

1.5. Yaşadığı Dönem

Dahhâk b. Müzâhim, Emevîler'in[18] hüküm sürdüğü dönemde yaşamıştır. Bu dönem, İslam fetihlerinin hızla arttığı, artan fetihlere bağlı olarak da Müslümanların hayatlarında hızlı değişikliklerin olduğu bir dönemdir. Yine bu dönem fikri hareketliliğin de en verimli dönemlerinden birisidir. Fetihler neticesinde farklı kültürlerle tanışan Müslümanlar, tanıştıkları kültürlerle etkileşim halinde olmuşlardır. Bu dönemin belki de en dikkat çeken yönü cedel[19] ilminin çok yaygın olmasıdır. Müslümanlar gerek kendi aralarında gerekse diğer din mensuplarıyla çeşitli tartışmalar yapmışlardır. Bu tartışmalar neticesinde Hâricîler,[20] Şîa,[21] Mürcie[22] ve Mu'tezile[23] gibi çeşitli fırkalar ortaya çıkmıştır.[24] İşte Dahhâk böyle fikri hareketliliğin olduğu, gerek tarihi gerekse dini yönden gelişmiş bir dönemde yaşamış ve bulunduğu bölgede tefsir başta olmak üzere diğer ilimlerde de dirayetli bir duruş sergilemiş ve Ehl-i Sünnet[25] çizgisinden şaşmamıştır.

1.6. Hocaları

Dahhâk b. Müzâhim, sahabeden, tabiinin büyüklerinden istifade etmiş, onlardan ilim almış ve rivayetlerde bulunmuştur. Özellikle hocaları arasında Enes b. Malik, Said b. Cübeyr, Abdullah İbn Abbas, Abdullah İbn Mes'ud, Ebû Hüreyre, Ata b. Ebî Rebah, Abdurrahman b. Avsece, Tavus b. Keysan ve en-Nahhâi gibi şahıslar öne çıkmaktadır.[26] İlimlerinden istifade ettiği zatlara bakıldığında Dahhâk'ın ne kadar değerli bir âlim olduğu da ortaya çıkmaktadır.

1.7. Öğrencileri

Hayatını ilme adayan Dahhâk b. Müzâhim birçok kişiye ilim öğretmiştir. Binlerce öğrenci onun rahle-i tedrisinden geçmiş ve ondan istifade etmiştir. Bu öğrencilerden en meşhur olanları ise Galib b. Süleyman el-Ateki, Amr b. Abdullah el-Hemedani, Umare b. Ebî Hafsa, Alkame b. Mersed, Atiyye b. el-Haris, Abdulmelik b. Meysera, Salih b. Rüstem el-Müzeni, Said b. Sinan el-Bercemi, Hasan b. Yahya el-Basri ve Sabit b. Eslem el-Bünani gibi âlimlerdir.[27]

---

[18] 661-750 yılları arasında hüküm süren Emevîler hakkında detaylı bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/87-104.

[19] Cedel hakkında detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Cedel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1993), 7/208-210.

[20] Hâricîler hakkında detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 115-134; Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169-175; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 121; Halil İbrahim Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 147-165; Saim Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 454-455.

[21] Şîa hakkında detaylı bilgi için bk. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 141-185; Mustafa Öz, "Şîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/111-114; Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 294-295; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 283-290; Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 451-454.

[22] Mürcie hakkında detaylı bilgi için bk. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 135-140; Sönmez Kutlu, "Mürcie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41-45; Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 237-238; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 177-193; Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 455.

[23] Mu'tezile hakkında detaylı bilgi için bk. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 59-86; İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/391-401; Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 229-230; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 195-217; Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 449-451.

[24] Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 1/49.

[25] Ehl-i Sünnet hakkında detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/525-530; Topaloğlu - Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 79; Bulut, *İslam Mezhepleri Tarihi*, 219-240; Kılavuz, *İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 440-442.

[26] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 13/296-297; Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 1/62-66; Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", 8/410.

[27] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 13/292.

1.8. Birtakım Hususiyetleri

Dahhâk b. Müzâhim tefsirde otorite sahibi bir âlimdir. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere başta sahabe olmak üzere birçok âlimden ilim talep etmiş, onlardan rivayetlerde bulunmuş ve kendisinden de yine birçok âlim rivayette bulunmuştur. Süfyan-ı Sevrî'nin: "*Tefsiri Said b. Cübeyr, Mücâhid, İkrime ve Dahhâk olmak üzere dört kişiden alın*."[28] sözü onun tefsir ilmindeki konumunu göstermesi bakımından büyük önem arz etmektedir.

Bir diğer husus ise Dahhâk b. Müzâhim'in tâbiînden olup olmamasıdır. Tâbiîndendir diyenler olduğu gibi tâbiînden olmadığını savunanlar da vardır. Özellikle İbn Abbas'tan çok rivayette bulunmasını dikkate alarak İbn Abbas'la karşılaşmadığını, çünkü Horasan bölgesinde yaşadığını dolayısıyla tâbiînden olmadığını söylemişlerdir.[29] Ancak İbn Abbas'la karşılaşmamış olması diğer sahabilerle de karşılaşmadığı anlamına gelmemektedir. Zira vefat tarihi olan hicri 105'te birçok sahabe hayattadır. Hicri 68'de vefat eden İbn Abbas'la bile aynı dönemlerde yaşamışlardır. Said b. Cübeyr'den de rivayetleri çoktur. Hatta göç dalgalarıyla birlikte Arap şehirlerine geldiği ve oralarda kalarak Mevâlî'den olduğu da söylenmektedir.[30] Tüm bunların neticesinde Dahhâk'ın tâbiînden olduğu kanaati ağır basmaktadır.

Dahhâk'ın sikalığı[31] konusunda da hemen hemen ittifak söz konusudur.[32] Diğer yandan rivayet ederken mürsel[33] rivayette çok bulunmuştur.[34] Vera sahibi bir zat olan Dahhâk eğitim ve öğretime özellikle de Kur'an öğretimine çok önem vermiştir. 3000'den fazla çocuğun okuyabileceği bir mektep yaptırdığı, bu çocukları ücretsiz bir şekilde sadece Allah rızası için okuttuğu, öğrencileri ve onları okutan hocaları kalabalık olmaları sebebiyle eşeğiyle teftiş ve takip ettiği de anlatılmaktadır.[35] Neticede Dahhâk b. Müzâhim dengine ender rastlanabilecek bir âlimdir.

2. Tefsiru Dahhâk

2.1. Tefsirin Genel Tanıtımı ve Özellikleri

Dahhâk'ın meşhur tefsiri Tefsiru Dahhâk'a bakıldığında surelerin mushaf sırasına göre sıralandığı görülmektedir. Bu da Kur'an'ı tefsir ederken nüzûl sırasına göre değil de mushaf sırasına göre tefsir ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla Tefsiru Dahhâk Fâtiha Suresi'nden başlamakta ve Nâs Suresi ile nihayete ermektedir.

İki ciltlik bir eser olan bu tefsirde görülen en dikkat çekici hususlardan birisi de sureler tefsir edilirken bütün âyetlerin tefsir edilmemiş olmasıdır. Buradan da anlaşılmaktadır ki Dahhâh, tefsirine ihtiyaç

[28] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 13/293; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi-l Kur'an* (Beyrut: Daru'n Nedveti'l Cedide, 1951), 2/189.
[29] Detaylı bilgi için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 13/294-297.
[30] Kitapçı, *Tefsir ve Hadis İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, 190.
[31] Detaylı bilgi için bk. Mahmûd Tahhân, *Teysîru Mustalahi'l-Hadîs* (Riyad: Mektebetü'l Maarif, 2011), 172; Ahmet Yücel, "Sika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/175-176; Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: İFAV, 2013), 104; Ahmet Yücel, *Hadis İlminde Tenkit Terimleri* (İstanbul: İFAV, 2015), 131; Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2016), 277.
[32] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 13/296; İbn Hacer el-Askalani, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4/454; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/274; Girîdî Sırrı Paşa, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, 21-22; Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", 8/410.
[33] Detaylı bilgi için bk. Tahhân, *Teysîru Mustalahi'l-Hadîs*, 87-91; Salahattin Polat, "Mürsel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/52-54; Yücel, *Hadis Usûlü*, 177-179; Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 213.
[34] İbn Hacer el-Askalani, *Takrîbü't-tehzîb*, 280; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/274.
[35] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 13/295; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/275-276; Kitapçı, *Tefsir ve Hadis İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, 192; Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", 8/411.

duyulduğunu düşündüğü âyetleri tefsir etmiştir. Okuyan herkesin anlayabileceğini düşündüğü, anlamı açık olan âyetleri tefsir etmemiş, bunların tefsirine ihtiyaç duymamıştır. Diğer yandan tefsir ettiği ayetlerin de tamamını tefsir etmemiştir. Bazen açıklama ihtiyacı hissettiği kelimelerin anlamını vermiş bazen kısa izahlar yapmış bazen de geniş açıklamalarda bulunmuştur.[36]

Dahhâk bazı surelerin başında surelerin Mekkî veya Medenî oldukları hususlarında da açıklamalarda bulunmaktadır. Ancak burada dikkat çeken husus, elimizdeki mushaflarda var olan bilgilerin aksini kabul etiğini göstermek üzere bu bilgileri vermesidir. Mesela Mâide Suresi elimizdeki mushaflarda Medenî bir sure iken Dahhâk Mekkî demekte, yine Kadir ve Kureyş Sureleri Mekkî iken o Medenî olduğunu söylemektedir.[37]

Dahhâk âyetleri tefsir ederken başta Kur'an olmak üzere sünnet, sahabe sözü, tabiin sözü, belagat incelikleri gibi kaynakları kullanmıştır. Bununla birlikte kendi görüşlerini de zikretmiştir. Yani Kur'an'ı Kur'an ile[38] Kur'an'ı sünnetle,[39] Kur'an'ı sahabe ve tabiin sözleriyle tefsir etmiştir.[40] Buradan ilgili tefsirin hem rivayet hem de dirayet tefsirlerinin özelliklerini taşıdığını söylemek de mümkündür.

Dahhâk âyetleri tefsir ederken sahabenin birçoklarından rivayetlerde bulunmaktadır. Bunların içerisinden özellikle İbn Abbas ve Said b. Cübeyr'den rivayetler diğer sahabeye göre daha fazladır. Tâbiînden olan Dahhâk'ın sahabeden rivayette bulunması, onlardan ilim almış olduğunu göstermektedir. Bu da tefsirdeki şöhretinin nedenini ortaya koymaktadır.

Diğer yandan Taberî,[41] Begavî,[42] İbnü'l-Cevzî,[43] Kurtubi,[44] İbn Kesîr,[45] Süyûtî,[46] Şevkânî[47] gibi âlimler de Dahhâk'tan rivayetlerde bulunmuşlardır. Bu da yine Dahhâk'ın tefsir alanındaki konumunu göstermesi bakımından büyük önem arz etmektedir. Zira bu âlimler tefsirde şöhret sahibi kişiler olup tefsirleri ise temel kaynak niteliğindedir.

Dahhâk tefsirinde kıraatla ilgili farklılıklara da değinmiştir. Hatta tefsirinde verdiği kıraat farklılıklarına bakıldığında bizzat kendisinin verdiği kıraatla okumayı tercih etiği anlaşılmaktadır. Mesela Âl-i İmrân Suresi'nin 164. âyeti olan: لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْ أَنْفُسِهِمْ âyetinde مِنْ أَنْفُسِهِمْ kelimesindeki fâ harfini fetha ile مِنْ أَنْفَسِهِمْ şeklinde okumuştur.[48] Bu da Dahhâk'ın kıraatlara da hâkim olduğunu göstermektedir.

Tefsirin en ilginç yönlerinden birisi de Hurûf-ı Mukattaa'larda yaptığı açıklamalardır. Mesela Kur'an'daki bütün الم'lerin الله اعلم anlamına geldiğini ifade etmektedir.[49] Yine الم ın الله اعلم صادق

[36] Örnek için bk. Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 1/361-379.
[37] Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 1/315, 2/981, 988.
[38] Örnek için bk. Mesela Bakara Suresi 28. âyeti Mü'min Suresi 11. âyetle tefsir etmiştir. Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 1/150.
[39] Örnek için bk. Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 2/833.
[40] Örnek için bk. Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 1/148-149.
[41] Örnek için bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Muessesetü'r-Risale, 2000), 22/587, 23/42.
[42] Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'Begavî, *Meâlimü't-tenzîl* (Beyrut: Daru İhyai't Türasi'l-Arabi, 1999), 4/332.
[43] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 2001), 3/246.
[44] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kurʾân* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 17/130, 144.
[45] Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kurʾâni'l-azîm* (Daru Tayyibe, 1999), 7/364.
[46] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr* (Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.), 7/284.
[47] Muhammed b. Ali Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmiʿ beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ʿilmi't-tefsîr* (Dımeşk: Daru İbni Kesir, 1993), 4/224.
[48] Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 1/265.
[49] Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 1/142.

anlamına,[50] طه nın رال ايanlamına,[51] سين يانانسان veya حم يلهيanlamına[52] geldiğini ifade etmektedir. Bu şekilde bütün huruf-ı mukattaalara mana vermektedir. Tefsirin kendi metni üzerinde huruf-ı mukattaaları izah şeklini görmek için Meryem Suresi'nin başındaki metni aşağıya vermek uygun olacaktır.

سورة مريم

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

﴿ كٓهيعٓصٓ ﴾ الآية 1 .

1509 - قال الضحاك : ﴿ كٓهيعٓصٓ ﴾ كاف : كافٍ [1] .

1510 - وقال أيضًا : ﴿ كٓهيعٓصٓ ﴾ ها : هادٍ [2] .

1511 - وقال أيضًا : ﴿ كٓهيعٓصٓ ﴾ عين : عدلٌ [3] .

1512 - وقال أيضًا : ﴿ كٓهيعٓصٓ ﴾ صاد : صادق [4] .

1513 - وعنه أيضًا : ﴿ كٓهيعٓصٓ ﴾ قال : معناه : كاف لخلقه ، هاد لعباده ، يده فوق أيديهم ، عالم بهم ، صادق في وعده [5] .

2.2. Tefsirden Bazı Örnekler

Bu başlık altında tefsirden bazı örnek metinler verilecektir. Bir surenin tefsirini bütün halinde görebilmek için bu örnek kısa surelerden seçilecektir. İlk örnek Kevser suresi olacaktır.[53]

سورة الكوثر

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

﴿ إِنَّآ أَعْطَيْنَٰكَ ٱلْكَوْثَرَ ۝١ فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَٱنْحَرْ ۝٢ إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ ٱلْأَبْتَرُ ﴾ الآيات 1 - 3 .

3010 - عن الضحاك : ﴿ إِنَّآ أَعْطَيْنَٰكَ ٱلْكَوْثَرَ ﴾ قال : نهر في الجنة ، حافتاه قباب الدر ، فيه أزواج النبي ﷺ [1] .

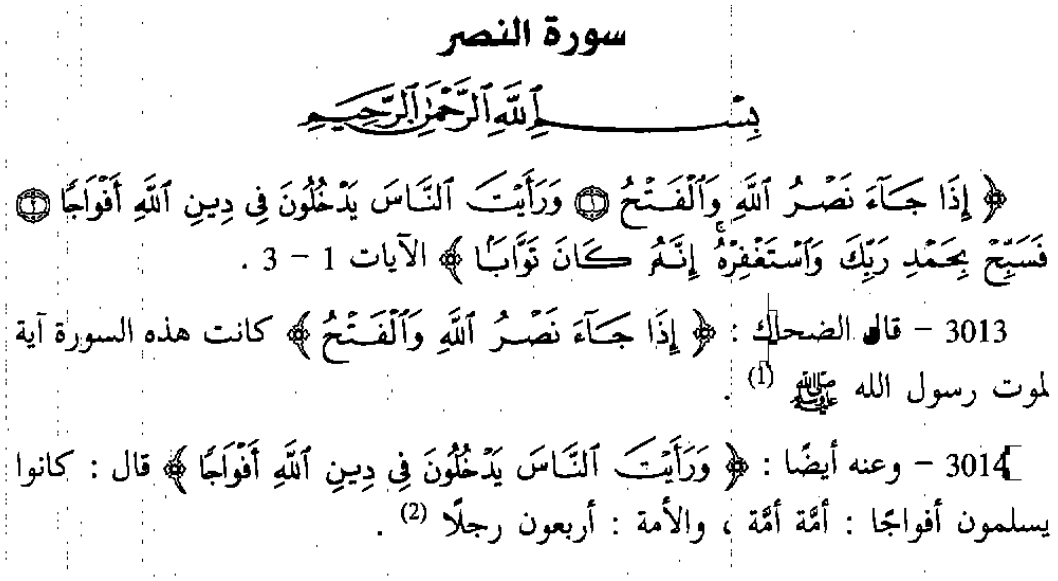
3011 - وعنه أيضًا : ﴿ فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَٱنْحَرْ ﴾ قال : صل لربك وسل [2] .

3012 - وقال أيضًا : يعني بذلك نحر البدن ونحوها [3] .

[50] Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 1/361.
[51] Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 2/565.
[52] Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 2/695.
[53] Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 2/991.

Görüldüğü üzere Dahhâk âyetlerin hepsini tefsir etmemiş, aynı zamanda bütün kelimeleri de tefsir etmemiştir. Buradan da gerekli gördüğü yerleri tefsir ettiği ve az-öz şeklinde bir tefsir anlayışı sergilediği ortaya çıkmaktadır.

İkinci örnek ise Nasr Suresi olacaktır.[54]

سورة النصر

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

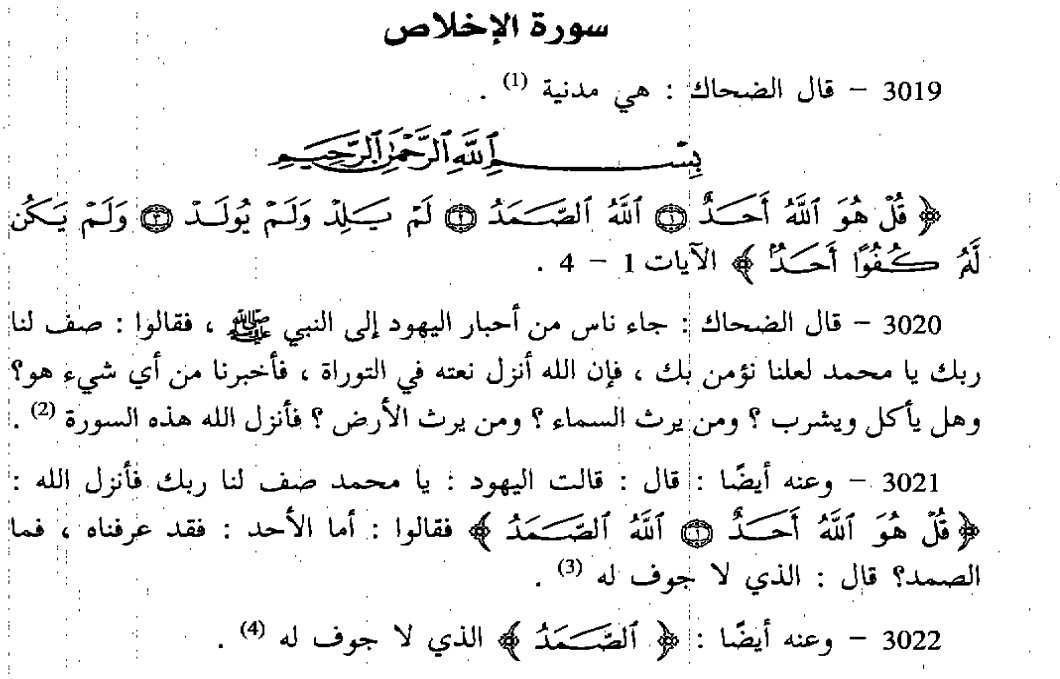
﴿ إِذَا جَآءَ نَصْرُ ٱللَّهِ وَٱلْفَتْحُ ۝١ وَرَأَيْتَ ٱلنَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ ٱللَّهِ أَفْوَاجًا ۝٢ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَٱسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُۥ كَانَ تَوَّابًا ﴾ الآيات 1 – 3 .

3013 – قال الضحاك : ﴿ إِذَا جَآءَ نَصْرُ ٱللَّهِ وَٱلْفَتْحُ ﴾ كانت هذه السورة آية لموت رسول الله ﷺ [1] .

3014 – وعنه أيضًا : ﴿ وَرَأَيْتَ ٱلنَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ ٱللَّهِ أَفْوَاجًا ﴾ قال : كانوا يسلمون أفواجًا : أمَّة أمَّة ، والأمة : أربعون رجلًا [2] .

Yukarıda Kevser Suresi için söylenenleri burada da söylemek mümkündür. Nasr Suresi üç âyettir. Ancak iki âyeti tefsir edilmiş, o âyetlerin de bazı kelimelerine izahlar getirilmiştir.

Üçüncü örnek ise İhlâs Suresi olacaktır.[55]

سورة الإخلاص

3019 – قال الضحاك : هي مدنية [1] .

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

﴿ قُلْ هُوَ ٱللَّهُ أَحَدٌ ۝١ ٱللَّهُ ٱلصَّمَدُ ۝٢ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ۝٣ وَلَمْ يَكُن لَّهُۥ كُفُوًا أَحَدٌۢ ﴾ الآيات 1 – 4 .

3020 – قال الضحاك : جاء ناس من أحبار اليهود إلى النبي ﷺ ، فقالوا : صف لنا ربك يا محمد لعلنا نؤمن بك ، فإن الله أنزل نعته في التوراة ، فأخبرنا من أي شيء هو؟ وهل يأكل ويشرب ؟ ومن يرث السماء ؟ ومن يرث الأرض ؟ فأنزل الله هذه السورة [2] .

3021 – وعنه أيضًا : قال : قالت اليهود : يا محمد صف لنا ربك فأنزل الله : ﴿ قُلْ هُوَ ٱللَّهُ أَحَدٌ ۝١ ٱللَّهُ ٱلصَّمَدُ ﴾ فقالوا : أما الأحد : فقد عرفناه ، فما الصمد؟ قال : الذي لا جوف له [3] .

3022 – وعنه أيضًا : ﴿ ٱلصَّمَدُ ﴾ الذي لا جوف له [4] .

[54] Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 2/992.
[55] Dahhâk b. Müzâhim, *Tefsiru Dahhâk*, 2/994.

İhlâs Suresi'nde görüldüğü üzere sürenin Medeni olduğuna değinilmiş, nüzul sebebi verilmiş ve yukarıdaki örneklerde olduğu gibi bazı âyetler ve kelimeler tefsir edilmiştir.

Sonuç

İlk vahiyle başlayan İslam Medeniyeti Mekke'den Medine'ye oradan da dünyanın dört bir tarafına yayılmıştır. İslam Medeniyeti'nin etkisi altına aldığı yerlerden birisi de Mâverâünnehir'dir. Özellikle asırlar boyunca İslam'ın bayraktarlığını yapacak olan Türklerin İslam ile şereflenmesinden sonra bu bölge önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu bölgede İslam Medeniyeti'ne büyük katkılar sunacak olan birçok âlim yetişmiştir. Bu âlimlerden birisi de Dahhâk b. Müzâhim'dir. Dahhâk hicri 20'li yıllarda Horasan'da doğmuş ve yine hicri 105'te Belh'te vefat etmiştir.

Dahhâk tabiînden olup birçok alanda ilmi yeterliliğe sahip bir âlimdir. Özellikle de tefsirde ayrı bir şöhrete sahiptir. Bu sahada meşhur olan tefsiri ise iki ciltlik bir eser olan Tefsiru Dahhâk'tır. Dahhâk birçok sahabeden rivayette bulunmuştur. Kendisinden sonra gelen birçok âlim de ondan nakillerde bulunmuştur.

Dahhâk ilim öğrenmek için birçok şehre yolculuk yapmıştır. Aynı zamanda birçok âlim de kendisinden ilim talep etmek üzere onun yanına gelmiştir. İlme çok önem veren Dahhâk özellikle çocukların İslam ahlakıyla ahlaklanması ve İslami ilimlerde belli yeterliliğe ulaşması için ayrı bir gayret sarf etmiştir. Bu meyanda bin çocuğun okuyabileceği bir medrese yaptırmış ve o talebelerle bizzat ilgilenmiştir.

Dahhâk'ın önemli bir eseri olan Tefsiru Dahhâk, Mushaf sırasına göre tertip edilmiş bir tefsirdir. Bu tefsirde sürelerin tüm âyetleri tefsir edilmemiş hatta tefsir edilen âyetlerin de tamamı tefsir edilmemiştir. O, izahını gerekli gördüğü âyetleri ve âyet içerisinde de gerekli gördüğü kelimeleri açıklamıştır.

Dahhâk tefsirinde sure kimlikleriyle ilgili bilgiler de vermiştir. Fakat bu bilgileri tüm sure başlarında vermemiş, Mekkî denildiği halde Medenî, Medenî kabul edildiği halde Mekkî olduğunu düşündüğü surelerin başında bu bilgileri vermiştir.

Dahhâk âyetleri tefsir ederken başta Kur'an olmak üzere sünnet, sahabe sözü, tabiin sözü, belagat incelikleri gibi kaynakları kullanmıştır. Bununla birlikte kendi görüşlerini de zikretmiştir.

Dahhâk tefsirinde kıraatla ilgili farklılıklara da değinmiştir. Hatta tefsirinde verdiği kıraat farklılıklarına bakıldığında bizzat kendisinin verdiği kıraatla okumayı tercih etiği anlaşılmaktadır.

Tefsirin en ilginç yönlerinden birisi de Hurûf-ı Mukattaalar hususunda yaptığı açıklamalardır. Bu hususta her bir harf için bazı yorumlar yapmış ve onları tefsirinde ilgili yerlerde zikretmiştir.

Neticede büyük bir âlim olan Dahhâk tefsirde önemli bir konuma sahip olup Tefsiru Dahhâk ismiyle de meşhur bir tefsiri bulunmaktadır.

Kaynakça

Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 9. Basım, 2016.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Meâlimü't-tenzîl*. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't Türasi'l-Arabi, 1999.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.

Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2016.

Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/391-401. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Dahhâk b. Müzâhim, Ebü'l-Kâsım. *Tefsiru Dahhâk, thk. Muhammed Şükrü Ahmed ez-Zaviye*. 2 Cilt. Kahire: Daru's-Selam, 1999.

Eroğlu, Muhammed. "Dahhâk b. Müzâhim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/410-411. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâricîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Girîdî Sırrı Paşa. *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*. ed. İrfan Kara. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2021.

İbn Hacer el-Askalani, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Takrîbü't-tehzîb*. Suriye: Daru Reşit, 1986.

İbn Hacer el-Askalani, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Matbaatü Dairati'l Maarifi'n Nizamiye, 1908.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*. 8 Cilt. Daru Tayyibe, 2. Basım, 1999.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1. Basım, 2001.

Kılavuz, Saim. *İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 27. Basım, 2017.

Kitapçı, Zekeriya. *Orta Asya Türk İslâm Medeniyeti Tefsir ve Hadis İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri: Tefsir ve Hadis İlminin Türk Asıllı İlk Öncüleri*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2. Basım, 2016.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.

Kutlu, Sönmez. "Mürcie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r Risale, 1982.

Öz, Mustafa. "Şîa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/111-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Özgüdenli, Osman Gazi. "Mâverâünnehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Polat, Salahattin. "Mürsel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/52-54. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsir bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, ts.

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî ulûmi-l Kur'an*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'n Nedveti'l Cedide, 1951.

Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *Milel ve Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 4. Basım, 2017.

Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-kadîr el-câmiʿ beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâye min ʿilmi't-tefsîr*. 6 Cilt. Dımeşk: Daru İbni Kesir, 1993.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Muessesetü'r-Risale, 1. Basım, 2000.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Tarihü't-Taberi*. 11 Cilt. Mısır: Daru Maarif, 2. Basım, 1967.

Tahhân, Mahmûd. *Teysîru Mustalahi'l-Hadîs*. Riyad: Mektebetü'l Maarif, 11. Basım, 2011.

Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İSAM Yayınları, 5. Basım, 2017.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Cedel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/208-210. İstanbul, 1993.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/525-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yılmaz, Yasin. "İslâm Medeniyetinin Ortaya Çıkışı, Temel Özellikleri ve Gerilemesiyle İlgili Bir Değerlendirme". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (2021), 591-612.

Yiğit, İsmail. "Emevîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yücel, Ahmet. *Hadis İlminde Tenkit Terimleri*. İstanbul: İFAV, 2. Basım, 2015.

Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV, 11. Basım, 2013.

Yücel, Ahmet. "Sika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.